

УДК 347.151(477:430)

Кравченко Михайло Георгійович –

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Mykhailo H. Kravchenko –

doctor of juridical sciences,
senior researcher,
Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Становлення права на державну компенсацію в Україні та Німеччині

Стаття присвячена дослідженню права на державну компенсацію та обумовленого ним інституту матеріальної відповідальності держави в Україні та Німеччині. У процесі дослідження було проаналізовано законодавство України та Федеративної Республіки Німеччина, а також окремі рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини, які присвячені цій тематиці. На підставі здійсненого дослідження зроблено висновок про те, що в Україні інститут матеріальної відповідальності публічної адміністрації проходить етап свого становлення. Орієнтиром для розбудови цього інституту Загального адміністративного права в Україні може стати німецький аналог, адже відповідний правовий інститут у цій країні має ґрунтовне правове регулювання та спирається на розроблену протягом двох століть правову доктрину. У результаті дослідження зроблено пропозицію щодо створення спеціального закону України «Про відповідальність держави».

Ключові слова: право на державну компенсацію, Загальне адміністративне право, правовий інститут, матеріальна відповідальність, обов'язок.

Статья посвящена исследованию права на государственную компенсацию и обусловленного им института материальной ответственности в Украине и Германии. В процессе исследования было проанализировано законодательство Украины и Федеративной Республики Германия, а также отдельные решения Федерального Конституционного Суда Германии, посвященные этой тематике. На основании проведенного исследования сделан вывод о том, что в Украине институт материальной ответственности публичной администрации проходит этап своего становления. Ориентиром для развития этого института Общего административного права в Украине может стать немецкий аналог, поскольку соответствующий правовой институт в этой стране имеет основательное правовое регулирование и опирается на разработанную в течение двух столетий правовую доктрину. В результате исследования сделано предложение по созданию специального закона Украины «Об ответственности государства».

Ключевые слова: право на государственную компенсацию, Общее административное право, правовой институт, материальная ответственность, обязанность.

M.H. Kravchenko Formation of the Right to State Compensation in Ukraine and Germany

The article is devoted to the study of the right to state compensation and the resulting institution of material responsibility of the state in Ukraine and Germany.

The research methodology consisted of general scientific and special legal methods of scientific cognition, in particular structural-systemic and comparative-legal research methods.

The study analyzed the legislation of Ukraine and the Federal Republic of Germany, as well as some decisions of the Federal Constitutional Court of Germany, which are devoted to this topic.

As a result of the study, the following conclusions can be drawn:

The formation of the institution of material responsibility of public administration in Ukraine can be divided into two periods: a) to the 90s of the twentieth century. During this historical period, those states that existed on the territory of modern Ukraine either rejected the idea of such responsibility (Russian and Austro-Hungarian empires), or it was not implemented (UPR, Hetman Skoropadsky, Directory), or deliberately restrained the development of this Institute of General Administrative Law (Ukraine during the Soviet Union); b) the period from the 90s of the twentieth century - until now. This is the period of recognition of the obligation of the state to compensate material damage to an individual for his decisions, actions or omissions. De facto, the right to state compensation was also recognized. There was a primary system of norms, which is the legal basis for this right of individuals and the institution of material responsibility of the state, represented by public administration. At present, they are not enough for the effective functioning of this institution of General Administrative Law.

In Germany, the formation of the right to state compensation and the institution of material responsibility of the state covers a period of more than two hundred years. During this period, not only the system of normative-legal regulation of legal relations arising in this regard between the state and individuals, but also the developed doctrine of public-law liability of public administration. It can be a benchmark for the formation and development of the relevant legal institution in Ukraine.

It is objectively necessary to adopt a special law of Ukraine "On State Responsibility". It must regulate: the grounds for compensation for material damage by the state; the range of entities that must compensate for such damage; type and amount of compensation; restrictions on the application of material liability of the state; out of court procedure for its reimbursement, etc.

Keywords: *the right to state compensation, General Administrative Law, legal institution, material responsibility, obligation.*

Постановка проблеми. Аналіз вітчизняної юридичної літератури, присвяченої юридичній відповідальності, дозволяє констатувати те, що держава у питаннях, пов'язаних з юридичною відповідальністю, як правило, виступає у наступних ролях: а) як неупереджений арбітр, до якого звертаються приватні особи з метою вирішення тих спорів, які вони не можуть розв'язати самостійно; б) держава, будучи головним гарантом верховенства права, законності та правопорядку у суспільстві, притягає до юридичної відповідальності злочинців та правопорушників, які вчиняють шкідливі, суспільно небезпечні діяння.

Однак, трапляються випадки, коли сама держава в особі її органів та посадових осіб стає тим суб'єктом, який порушує права, свободи та законні інтереси приватних осіб. Таким чином, держава із арбітра перетворюється на суб'єкта, який має відшкодувати шкоду потерпілій приватній особі.

Демократичні держави обмежують себе законом та надають легальний дозвіл приватній особі вимагати відшкодування за рішення, дії чи бездіяльність, якими держава порушила права останніх. Таким чином, у приватної особи виникає право на державну компенсацію.

У незалежній Україні реалізація цього права має певну специфіку. Її сутність виявляється у тому, що, незважаючи на положення Конституції України [1], Цивільного кодексу України [2], низки спеціальних законів України [3, 4, 5, 6], право на державну компенсацію та обумовлений нею інститут матеріальної відповідальності держави функціонує неефективно. На наш погляд, аби краще зрозуміти причини цього, треба зануритися у: 1) історію становлення цього права в Україні та 2) подивитися як це право становилося, наприклад, у Німеччині. Адже ця країна має більш ніж двохсотрічний досвід розвитку інституту матеріальної відповідальності держави перед приватною особою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При проведенні дослідження була використана юридична література різного галузевого спрямування.

По-перше, дослідження конституціоналістів, присвячені предмету дослідження [7].

По-друге, наукові розробки цивілістів, пов'язані із розвитком інституту матеріальної відповідальності держави, органів влади АР Крим, органів державної влади, органів місцевого самоврядування [8, 9].

По-третє, праці вчених адміністративістів, які розглядають цей правовий інститут як складову системи Загального адміністративного права [10].

По-четверте, розробки німецьких колег, присвячені праву на державну компенсацію [11, 12 та ін.].

Визначальне значення для дослідження мали праці М. П. Карадже-Іскрова [13, 14].

Метою статті є дослідження становлення права на державну компенсацію в Україні та Німеччині.

Виклад основного матеріалу. Розпочати наше дослідження ми б хотіли із визначення передумов становлення права на державну компенсацію та обумовленого ним інституту матеріальної відповідальності держави в Україні. Хронологічно цей етап становлення вказаного права приватних осіб охоплює період до 90-х років ХХ століття. Аналіз вітчизняних досліджень, присвячених інституту матеріальної відповідальності держави, свідчить про те, що в Україні цей правовий інститут фактично був започаткований після закріплення норм, які передбачають обов'язок матеріальної відповідальності держави перед приватною особою за її неправомірні рішення, дії чи бездіяльність на рівні Конституцій України [15, с. 5]. Дійсно, аналіз положень Конституції УРСР 1919 року [16]; Конституції УРСР 1929 року [17]; Конституції УРСР 1937 року [18]; Конституції УРСР 1978 року [19] свідчить про те, що спеціальних норм, які б закріплювали право на державну компенсацію або обов'язок відшкодування державі матеріальної шкоди, заподіяної приватній особі, фактично не було.

Ми також не віднайдемо норм, які б регулювали цей правовий інститут на землях сучасної України у законодавстві Російської та Австро-Угорської імперії, а також у законодавстві за часів УНР, Гетьманату Скоропадського та Директорії.

Водночас, це не означає того, що проблематика матеріальної відповідальності держави перед людиною не порушувалася у науковій літературі. Безцінними у цій частині є дослідження М. П. Карадже-Іскрова, який працював у 20-30 рр. ХХ ст. у Радянському Союзі. Вчений достатньо критично та послідовно проаналізував стан розвитку радянського адміністративного права та окрему увагу приділив інституту матеріальної відповідальності держави перед приватною

особою. У своїх дослідженнях вчений дійшов до висновку про те, що буржуазне право, а зокрема французьке та німецьке, покладає на державу обов'язок відшкодувати збитки, завдані неправильними діями посадових осіб [13, с. 31, 32-33].

Дослідник наголошував на тому, що подібний принцип є чужим для радянського права [13, с. 31, 32-33]. Так, М. П. Карадже-Іскров зазначав: «Загального обґрунтування публічно-правової винагороди не можна знайти у ст. 407 ЦК. Стаття ця говорить, що держава відповідає (у виняткових випадках) за неправомірні дії посадової особи. Проте при публічно-правовій винагороді неправильних дій посадових осіб немає. Залишається ст. 403. Але чи можна її застосовувати до держави публічної влади? Ми категорично проти цього протестуємо. Стаття ця має на увазі відносини цивільні, а не публічні» [13, с. 31, 32-33]. Це означало те, що за радянської доби інститут матеріальної відповідальності держави за шкоду, завдану приватній особі, не тільки не був належним чином врегульований на рівні законодавства, а також не розвивався на теоретичному рівні.

Отримавши певне уявлення про передумови становлення права на державну компенсацію та інституту матеріальної відповідальності держави перед приватною особою в Україні, ми пропонуємо зупинитися на особливостях становлення цього правового інституту у Німеччині. Почати хотілося б з того, що існуючий нині інститут матеріальної відповідальності держави перед приватною особою сформувався у цій країні за період більш ніж двохсот років. Він виник як протидія принципу «The king can do no wrong» (Король не помиляється) [11, с. 30]. Згідно із цим принципом будь-які рішення, дії чи бездіяльність як самого монарха, так і посадових осіб будь-якого рівня, які представляють інтереси корони, визнавалися безпомилковими. Отже, держава не повинна була відшкодувати матеріальну шкоду. Лише після прийняття Preußischen Allgemeinen Landrecht (Прусського загального земельного закону) 1794 року [11, с. 29] почалося зародження Recht der öffentlichen Ersatzleistungen (права на державну компенсацію). Так, зокрема, в § 90 цього закону йшлося про відповідальність державного службовця за прийняті ним рішення не тільки перед державою, але й перед приватними особами [11, с. 30].

Важливою віхою становлення права на державну компенсацію та інституту матеріальної відповідальності держави в Німеччині був 1900 рік, коли до § 839 Bürgerliches Gesetzbuch (Цивільного уложення) було включено положення, згідно із яким якщо державний службовець навмисно або з необережності порушує покладені на нього службові обов'язки перед третьою особою, він повинен відшкодувати третій стороні завдані збитки [20]. При цьому вказана норма надавала право звернутися з вимогами не до держави, а до конкретного державного службовця, який і повинен був відшкодувати матеріальну шкоду, завдану приватній особі. Вважалося, що при прийнятті рішення, яким публічний службовець завдає майнові збитки приватній особі, останній виходить за межі мандату, який йому надала держава при призначенні його на відповідну посаду. Тому він повинен нести матеріальну відповідальність самостійно у межах приватно-правової відповідальності.

На конституційному рівні обов'язок держави відшкодувати шкоду приватній особі з'явився у 1949 році, після закріплення його на рівні ст. 34 Основного Закону Німеччини [21]. З одного боку, ця норма стала інструментом гарантування права приватної особи на відшкодування матеріальної шкоди за дії агентів публічної адміністрації. З іншого боку, вона закріпила положення про те, що таке відшкодування здійснює саме держава, а не суб'єкт публічної адміністрації чи публічний службовець, який прийняв рішення, що призвело до школи правам, свободам та інтересам приватної особи.

Особливе значення має Рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини BVerfGE 61, 149 – Amtshaftung (Справа про офіційну відповідальність) [22]. Це рішення не тільки тлумачить положення ст. 34 Основного Закону ФРН, визначає принципи, які покладені в основі інституту матеріальної відповідальності держави перед приватною особою, а також розкриває історичний аспект його становлення. Останнє має принципове значення, адже усесторонньо та послідовно пояснює те, як матеріальна відповідальність за рішення, прийняті публічним службовцем, перейшла із приватноправової сфери у публічно-правову.

В Україні становлення інституту матеріальної відповідальності публічної адміністрації розпочався у 90-х роках XX ст. Насамперед,

йдеться про ті зобов'язання, які взяла на себе Україна, підписавши Паризьку хартію для нової Європи [23]. Серед обов'язків, які покладаються Хартією на держав-учасниць окремо був закріплений обов'язок розроблення механізмів відповідальності держави перед громадянами [23]. Крім того, після здобуття незалежності Україна отримала можливість розвиватися як демократична держава, яка повинна нести матеріальну відповідальність за рішення, що завдали шкоду приватній особі. Так, у 1991 році були прийняті Закон України «Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [6], а також Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» [5]. У 1994 році був прийнятий Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [3].

Наступною віхою розвитку права на державну компенсацію та інституту матеріальної відповідальності держави в Україні стало закріплення у 1996 році спеціальної норми на рівні Конституції України. Так, згідно із ст. 56 Конституції України кожен отримав право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [1].

Це положення Основного Закону України було конкретизовано на рівні ст.ст. 1173-1175 ЦК України [2]. На рівні цивільно-правової науки були розроблені засади приватноправової матеріальної відповідальності держави [10, с. 880 – 883; 11, с. 782]. Разом із тим ці напрацювання мало розкривають публічно-правовий аспект такої відповідальності. У цих дослідженнях ми не знайдемо у чому саме має виявлятися порушення службового обов'язку, яке є підставою матеріальної відповідальності публічної адміністрації. Інший аспект – рішення якої гілки державної влади є підставою для матеріальної відповідальності держави? Наприклад, чи може приватна особа вимагати компенсацію за рішення, дію чи бездіяльність органів судової влади або законодавчої

влади? Яким є механізм поза судового порядку відшкодування матеріальної шкоди публічною адміністрацією? Якщо підсумувати, то можна відзначити те, що цивільно-правова наука не містить системно розробленого вчення про публічно-правову матеріальну відповідальність держави перед приватною особою. На наш погляд, розробка вчення про публічно-правову матеріальну відповідальність держави в особі публічної адміністрації є завданням адміністративного права. Це обумовлено тим, що інститут матеріальної відповідальності публічної адміністрації є невід'ємною складовою Загального адміністративного права. Наразі перші дослідження цього правового інституту вже зроблені вченими-адміністративістами [10, 15]. Однак, вони не є вичерпними та потребують продовження.

Що ж стосується Німеччини, то деталізація положень ст. 34 Конституції Німеччини знайшла на рівні спеціального *Staatshaftungsrecht* (Закон про відповідальність держави) [24]. Цей закон регламентує: підстави відшкодування матеріальної шкоди; коло суб'єктів, які мають відшкодувати таку шкоду; вид і розмір компенсації; обмеження щодо застосування матеріальної відповідальності держави; позасудовий та судовий порядок її відшкодування [24]. На наш погляд, подібний закон має з'явитися в Україні. Це обумовлено тим, що якщо судовий порядок відшкодування такої шкоди врегульований у ч. 5 ст. 21 КАС України [25], то позасудовий механізм такого відшкодування не має чіткого законодавчого регулювання. Отже, необхідний нормативний акт, який би чітко регламентував такий порядок матеріальної відповідальності публічної адміністрації.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Становлення інституту матеріальної відповідальності публічної адміністрації в Україні можна умовно поділити на два періоди: а) до 90-х років XX століття. У цей історичний період тими державами та державо-подібними

утвореннями, які існували на території сучасної України або відкидалася ідея такої відповідальності (Російська та Австро-Угорська імперії), або вона не реалізовувалася (УНР, Гетьманат Скоропадського, Директорія), або свідомо стримувався розвиток цього інституту Загального адміністративного права (Україна за часів Радянського Союзу); б) період починаючи з 90-х років XX століття – дотепер. Цей період визнання обов'язку держави відшкодувати матеріальну шкоду приватній особі за свої рішення, дію чи бездіяльність. De facto також було визнане право на державну компенсацію. Виникла первинна система норм, яка є юридичною основою цього права приватних осіб та інституту матеріальної відповідальності держави в особі публічної адміністрації. Наразі їх недостатньо для ефективного функціонування цього інституту Загального адміністративного права.

2. В Німеччині становлення права на державну компенсацію та інституту матеріальної відповідальності держави охоплює період понад двохсот років. За цей період з'явилася не тільки система нормативно-правового регулювання правовідносин, які виникають з цього приводу між державою та приватними особами, а також розвинена доктрина публічно-правової матеріальної відповідальності публічної адміністрації. Саме вона може бути еталоном для становлення та розвитку відповідного правового інституту в Україні.

3. Об'єктивно необхідне прийняття спеціального закону України «Про відповідальність держави». Він має врегулювати: підстави відшкодування матеріальної шкоди державою; коло суб'єктів, які мають відшкодувати таку шкоду; вид і розмір компенсації; обмеження щодо застосування матеріальної відповідальності держави; позасудовий порядок її відшкодування тощо.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.04.2020).
3. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду:

Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>(дата звернення: 15.06.2021).

4. Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України: Закон України від 21 листопада 1996 року № 537/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537/96-%D0%B2%D1%80#Text>(дата звернення: 15.06.2021).

5. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років: Закон України від 17 квітня 1991 року № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>(дата звернення: 15.06.2021).

6. Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року № 791^а-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text>(дата звернення: 15.06.2021).

7. Rohlfing B. Amtshaftung. Universitätsverlag Göttingen, 2015. 639 s.

8. Will M., Quarch B. Staatshaftungsrecht, C. H. Beck, München, 2018. 345 s.

9. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини й громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.

10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / за відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2005. Т.2. 1088 с.

11. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар/ За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина. 928 с.

12. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.07. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 415 с.

13. Карадже-Искров Н. П. Новейшая эволюция административного права. Иркутск: Изд. бюро Иркутск. государ. ун-та, 1927. 38 с.

14. Karadsche-Iskrow N., Das Verwaltungsrecht in der Sowjetunion (Russland) seit 1917. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*. Band 23. 1936. S. 136–261.

15. Демкова М. С., Коба С. С., Лавриненко І. О., Український Д. Я. Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади. Київ: Конус-Ю, 2007. 260 с.

16. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (дата звернення: 15.06.2021).

17. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 15.06.2021).

18. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text(дата звернення: 15.06.2021).

19. Конституція (Основний Закон) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>(дата звернення: 15.06.2021).

20. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>(дата звернення: 15.06.2021).

21. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (дата звернення: 15.06.2021).

22. BVerfGE 61, 149 - Amtshaftung. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv061149.html>(дата звернення: 15.06.2021).

23. Паризька хартія для нової Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text(дата звернення: 15.06.2021).

24. Gesetz zur Aufhebung des Staatshaftungsgesetzes. URL: <https://bravors.brandenburg.de/de/gesetze-211746>(дата звернення: 15.06.2021).

25. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 червня 2005 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.06.2021).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.

2. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 17.04.2020).
3. Pro poriadok vidshkoduvannia shkody, zavdanoi hromadianynovi nezakonnymy diiamy orhaniv, shcho zdiisniuiut operativno-rozshukovu diialnist, orhaniv dosudovoho rozsliduvannia, prokuratury i sudu: Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 1994 roku № 266/94-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
4. Pro derzhavni harantii vidnovlennia zaoshchadzhen hromadian Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 lystopada 1996 roku № 537/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
5. Pro rehabilitatsiiu zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917-1991 rokiv: Zakon Ukrainy vid 17 kvitnia 1991 roku № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
6. Pro pravovyi rezhym terytorii, shcho zaznaly radioaktyvnoho zabrudnennia vnaslidok Chornobylskoi katastrofy: Zakon Ukrainy vid 27 liutoho 1991 roku № 791a-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
7. Rohlfing B. Amtshaftung. Universitätsverlag Göttingen, 2015. 639 s.
8. Will M., Quarch B. Staatshaftungsrecht, C. H. Beck, München, 2018. 345 s.
9. Shuklina N.H. Konstytutsiino-pravove rehuliuвання прав i svobod liudyny y hromadianyna v Ukraini (problemy teorii i praktyky). monohrafiia. Kyiv: Tsentr nav-chalnoi literatury, 2005. 424 s.
10. Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: U 2 t. / za vid-povid. red. O.V. Dzery (ker. avt. kol.), N.S. Kuznietsovoi, V.V. Lutsia. Kyiv: Yurinkom In-ter, 2005. T.2. 1088 s.
11. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar/ Za red. rozro-bnykiv proektu Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: Istyna. 928 s.
12. Melnyk R. S. Systema administratyvnogo prava Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. nauk.: 12.00.07. Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2010. 415 s.
13. Karadzhe-Yskrov N. P. Noveishaia evoliutsiia admynystratyvnogo prava. Yrkutsk: Yzd. biuro Yrkutsk. hosudar. un-ta, 1927. 38 s.
14. Karadsche-Iskrow N., Das Verwaltungsrecht in der Sowjetunion (Russland) seit 1917. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*. Band 23. 1936. S. 136–261.
15. Demkova M. S., Koba S. S., Lavrynenko I. O., Ukrainskyi D. Ya. Vidshkodu-vannia v pozasudovomu poriadku shkody, zavdanoi derzhavoiu abo orhanamy vlady. Kyiv: Konus-Iu, 2007. 260 c.
16. Konstytutsiia Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliky (berezen 1919 r.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
17. Konstytutsiia (osnovnyi zakon) Ukrainskoi sotsialistychnoi radianskoi res-publiky. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (data zvernennia: 15.06.2021).
18. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistych-noi Respubliky. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (data zvernennia: 15.06.2021).
19. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
20. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (data zvernennia: 15.06.2021).
21. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data zvernennia: 15.06.2021).
22. BVerfGE 61, 149 - Amtshaftung. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv061149.html> (data zvernennia: 15.06.2021).
23. Paryzka khartiia dlia novoi Yevropy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text (data zvernennia: 15.06.2021).
24. Gesetz zur Aufhebung des Staatshaftungsgesetzes. URL: <https://bravors.brandenburg.de/de/gesetze-211746> (data zvernennia: 15.06.2021).
25. Kodeks administratyvnogo sudochynstva Ukrainy vid 06 chervnia 2005 r. № 2747-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (data zvernennia: 15.06.2021).